

ԿՐԾՆԵԱԿԱՆ

ԿՐԾՆԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՓՈԽԱԿԵՐՊԱԿԱՆՆԵՐՈՒ (Transformiste)

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ



Այս է դրական դպրոցին կամ Փոխակերպականներուն տեսութիւնը կրօնի ծագման մասին, գրաւիչ թերեւս, և հանձարեղ նոյն իսկ՝ բայց յամենայն դէպս անբաւական՝ Արեւսբլր կ'ընէ պարզապէս թէ այսինչ կրօնքը կազմուեցաւ այսինչ պարագայի մէջ, բայց հաստատելը բացատրել չէ։ Յետոյ, եթէ մարդկութեան համար ուրիշ միջոց չկայ զգայարաններէն զատ, և ապագայի ուրիշ հեռանկար չկայ նիւթական աշխարհէն զատ, ինչպէս պիտի լեցնենք ահադին այն տեղը զոր անտեսանեալին կը գրաւէ մարդկային պատմութեան մէջ։ Եթէ ինչպէս Փոխակերպականները կը պնդեն, ամէն էակ կը ձգտի պատշաճիլ իր միջավայրին, ինչպէս, ուրեմն բացատրելի հոգեկան այն կարիքը որ մարդը կը կորդէ կը հեռացնէ իր քնական ճակատագրէն՝ նիւթական այս աշխարհէն, որուն ստացումը թիւնը միայն պիտի ըլլար իր միակ և գերագոյն նպատակակէտը։ Եղաշրջականութիւնը (evolutionisme) իր ամբողջ գիտութեամբ չի կրնար բացատրել այս կէտը։ Փոխակերպականներու դրութեան անկարողութիւնը աչքի կը գործէ մասնաւորապէս բնութեան պաշտամունքներու և Խառայիյի կրօնքին վրայ խոսուած տեսնւոյն։ — Ինչպէ՞ս գարելի է արդարեւ նախնեաց յիշատակին հապել արեւին՝ լուսնին և աստղերուն ու դեղնուածիւնը։ Կարելի՞ է ընդունիլ որ վայրենիները իրենց զաւակները աստղեքան ածուեալ կոչած ըլլալուն համար այնքան մեծ ազգեր, արեւելքի այն հզօր և բարգաւաճ ազգեր, արեւը պաշտէին իբրեւ Քաղբլի կենաց»։ Պատմութեան մէջ այնքան մեծ տեղ գրաւած կրօնները կրնային այսպիսի երկդիմութեան մը վրայ կանգնել և, զօրանալ։ Ինչո՞ւ սկզբնաւորութեան և վերջաւորութեան մէջ տեղի կապը ըմբռնեա

լու համար հնթագրութիւնը չամբողջացնել՝ ընդունելով մարդուն մէջ ինքնեկ զօրութիւն մը, որ զայն կը մղէ էականբարւ մէջ ամենէն գերազանցին։

Բայց ինչ խորհիլ մանաւանդ Խառայելի կրօնի մասին ըսուածին նկատմամբ, հնար է որ Խառայելի պաշտամունքին ծագումը հետեւանքը եղած ըլլայ Արաւամի եւ հզօր ցեղապետի մը միջև եղած զաշինքի մը։ հնար է որ այս կերպով բացատրուի երթիցեաց միաստուածութիւնը, աշխարհը իր վեհութեամբ լեցնող վեհազոյն էակի մը՝ Ենոփայի վսեմ իմացումովը միասին։ Սերբութեան սկզբունքը, զոր Ղեւտական ծեսերը կը պարզեն Ենոփայի ամենաբարձր էութիւնը՝ որ իր մէջ կը պարագծէ տիեզերքի խորհուրդը, և այն ամբիժ մաքրութիւնը այնքան յայտնադիման կը ցուցնէ մարդկային անկարողութիւնը և ապականութեան սկզբունքը, պիտի կրնա՞ր բացատրել հողային բաշխումի մը կամ աւատապետին և իր ճորտին միջև գոյացած յիշատակովը։ Արաւամ նպատաւորող ցեղապետին մտածումը աստուածային ամենակարողութեան վերածելու համար մերայեցեաց ապագայ սերունդներու մտքին մէջ։

Արեւսբլրի ուսումնասիրութիւնը թերեւս կարենայ նկատուիլ յաջող գործ մը, այսինքն ընդունելի, Փետիշպաշտութեան և կուռքերու և մեռելոց պաշտամունքին համար, բայց անիկա բոլորովին անյաջող է բարձրագոյն կրօններու ծագումին հարցը ըմբռնելու տեսակէտով։ Այս մասին անիկա կրնայ բաղդատուիլ ճարտարականութեան հետ, որ շատ աւելի կը յաջողի նկարագրել մարդուն ֆիզիքական գործարաններու կազմաւորումը քան ամբիժ ու բարոյական կեանքին ծագումը։

Զգայութիւններուն նոյն իսկ ճշտութեամբ չենթադրել Գաղափարներու կազմութեան բացատրութիւնը։ Զգայութիւնը կրնայ գեաթի պատարասեղ գաղափարին համար, բայց չի կրնայ ստեղծել զայն։ Զգայութիւնը, արդիւնք կարգ մը տեսանելի կամ հնչական թրթռումներու, ֆիզիքական օրէնքներու կալուածին կը պատկանի։ Մինչ գաղափարը, ընդհանրապէս աննիւթական է։ Այսպէս անհատական պիտի ըլլար թէ մասնիկներու (molecules) տեղափոխութիւնը կրնայ ծանօթոյք (no-

tion) գրոցանելու, Ուրեմն եթէ զգալութիւնը ներք կարենան նոյն խակ որոշադրել պոյ պայմանները տրոնք մէջ կը կարժուին մեր գաղափարները, գարձեալ անջաղ կը մնան անտնցմէն ինչպէս զոր գրինակ հաւկիթի մը ձուելքը (éclosion) նպաստաւորող պայմանն ենք, կապ ըզնին հակկիթին կապմութեան հետ, և արտաքոյ կը մնան զայն ստեղծող վիճակէն։

Միեւնոյն տեսակէտէն կարելի և կըռիւ նաև, յիշենք ընտելութեանք արգիւնքը և Պատմական տեղեկութեանց սքանչելի աւ աստութեամբ մը կը նկարագրէ ան կրօնական զարգացումին համար անհրաժեշտ եւ զած պայմանները։ Բայց փր վերաւում մենք, որքան ալ մանրակրկիտ, չեն հասնիր միշտ և կրօնքին էութիւնը։ Սրէնսըր որ կ'ըսէ, թէ մարդ կ'աստուածացնէ իր մեռնելիքը, որովհետեւ վայրենին կ'ընտելանայ ծանօթութիւն հետ ուրիշ խել մը, որ, ինչ ինչ պարագաներու մէջ, կը թողու մարմինը, յետոյ կրկին վերագրուի համար անոր մէջ։ Այս և իր ամբողջ վարկապետութեան, վեկնակեալը Բայց ասիկա թիւի է իբրեւ դիտողութիւն փորձառութեան Եթէ մեր կրկնակը, վերջէ մը կամ ֆիզիքական բաւան ձեռքով մը, պատճառաւ զաւկացումէ մը, ետքը նորէն երեւան կուգայ, քանի քանի անգամներ սակայն, երբ ցաւը աւելի, ծանր մ'ըլլայ, չի վերագրուում բնական, իր քան, նախնիքին անցած դաշնած են անհետ անցիկ պատկ, երազի մէջ անգամ չվերերեւելով, ինչ որ, ուսմիկ զգացողու թիւը պէտք էր պաշտօնորդէր աւելի Գերեզմանին, վերջ, անելութեան Գաղափարին, Բայց խնդրոյն վրայ կարելի տակաւին նախ դուրիշ, պատրհանէ մը։ Վայրենին իր երազները կրնայ շփոթել իրականին հետ, Բայց, քաղաքակրթութեան մարդը զինուած է այս վարկիւն յղէմ իր, մասնողութեամբ և գիտական շոյթիւրով։ Հետեւաբար եղաւ շնորհակալ վարդապետութիւնը պէտք է առկից կարենար, եղաւ կայնի, հակառակ իրողութեան, Թէ, կրօնքը ասնքան կը նուազի ու կը ազդեալուի, որքան մշակութիւն, յատկապէս, ժողովուրդներու ծոցին մէջ։ Եթէ այս վարդապետութիւնը, ինքզինքը պաշտպանելու համար, պատշտ բերե գարէ ի դար կուտակուած, որովորթներու փառքը պիտի պարտախոսեմ, անոր թէ քանի որ անց-

եալին կապը զմեզ կաշկանդած և շղթայած է մեր նախնիքներուն հետ, պիտի կրօնք մեր մտածումը ձերբազատել անոնցմէ այսպէս՝ ինչպէս իրենց նախապաշարու մեծին, ինչպէ՞ր ալ անք, էլ քաջապիտէ Սրէնսըր սա եղելութիւնը, թէ ամենայնաւորապէս մասնականերու մէջ ևս, ինչպէս մեր օրերուն ալ, եղած են աւելի քան յոյսեր կրօնական ոգի ունեցող մարդիկ, զոր օրինակ, Փասգալ, որոնց կարելի չէ ժխտել ընդարձակ իմացականութեան մը արժանիքը։

Ամէն ինչ քալ կըռիւ վերջ կը յանգինք աւ եզրակացութեան թէ, եթէ նախնական մարդուն մէջ կան կարգ մը երեւոյթներ որոնք նպաստաւոր են փոխակերպութեան Գաղափարին, կան ուրիշ չափ մը ոչ նաւազ վճառական պարագաներ, որոնք գիտութեան, յաւաքիմութեամբ մշտաւ աւելի կը մեծանան, և որոնք կը ձգտին մաքառիլ թոյ պատրանքին դէմ։

Ենթադրելով նոյն իսկ թէ, ինչպէս կ'ըսէ, մեզի այդ վարդապետութիւնը, կրօնքը սկսած ըլլայ նախնեաց պաշտամունքով, ինչպէս համար ժողովուրդները մշտաւ միեւնոյն կերպով մեկնած են իրենց փորձառութիւնները անդինականի մը հասկացողութեան մասին։ Ուսկի՞ք, կուգայ անտեսանելի աշխարհի մը հաւատաւուն, և ալ աւելի այդ վարկածը իրենց կարելի եղած բոլոր իրողութիւններով պաշտպանելու ձգտութեամբ, Որովհետեւ զգալութիւնը, չի կրնար բացառել այսպէս հարկեցած կրօնքի մը ծագումը, միակ պատասխան մը կը մնայ անոր մասին չարաւարտած հարցումին։ Եթէ, մարդը աստուածացուցած է իր տղաւստութեանցը ենթակայ երկները, անտալ զարբերն սկսեալ մինչև երկնք շողողուն աստղը, եթէ ինքզինքը, նոյն իսկ աստուածացուցած է, պատճառ այն է որ կրօնական բնութիւն մը ունի իմը, պատճառ, այն է որ կրօնը իր ներքին փորձառութիւններուն հետ, կապուած է և ամէն տեղ կը կրէ զայն իր սրտին մէջ։ Այս է շարժառիթը որ զայն կը մղէ ամբողջ տիեզերքը քննակալորելու, անտեսանելի պաշտպանելով, անհաղթելի, ազդեցութեան մը հետեւանքով անգամ մը մատուցած բազմաւեցէն, հետաւորաւն ետքը, անկարող եղած է ապրիւ, ուսնց Աստուծոյ, զոր մոռցած է պահ մը, և, սկսած է պատուածացնել ամէն ինչ որ

ծանցյաժ է իր տեսած աշխարհին մէջ։ Վայրենին կ'ոգեկոչէ իր Փեռտըը, ինչպէս տղան կը խաղայ իր սիրած խաղալիքին հետ, ամենասկզբնական աստիճանն է ա-սիկա։ Բայց որքան Մարդկութիւնը կը զար-գանայ, և իր հորիզոնը կ'ընդլայնի այնքան աւելի բարձր կը փնտնէ իր աստուածնե-րը։ Կը ծնրադրէ զինքը բերկրեցնող և բը-նութիւնը կենդանացնող արեւին առջեւ, այն կենդանիներու առջև որոնց խորհրդա-աւոր գոյութիւնը զարմար և բերկրի կ'ազ-գէ իրեն։ Մարդուն առջև վերջապէս զոր հին յոյները կ'աստուածացնէ իր Ֆիդիքաւ կան գիղեցկութեան, և հռովմայեցիները՝ իր քաղաքական և զինուորական հարողու-թեանցը համար։ — Լեւոււշտ այս բոլոր սա-ստանութիւնը վրայ, կրօնքը կ'ենթարկէ զգայութիւնը, որով փոխ կ'առնէ իր կերպ-ընկալ պատկերաւորութիւնները և սակայն ա-նոնց քնական և անհրաժեշտ արդիւնքը չէ ինքը, վաճաղի այնքան վեր է անոնցմէ որ-քան երկինքը երկրէն։ Սկիզբ կայ իմա-ցականութեան մէջ, ըստած է, որ նախ զգալի ըմբռնումն առնուած չլլայ, բացի նոյն ինքն իմացականութենէն։ Կարիքի է կրօնքին համար ալ ըսել թէ, ամէն ինչ Ֆիդիքայական աշխարհէն կ'առնու, բացի փո-սական բերումէն, որ Մարդկութեան նախ-նական և անեղծանելի կ'արդիւնէ է։ — Ինչ է ուրիշն կրօնը ինչնին։ Ինչպէ՞ս սահմա-նել այն բնագոյր որ զմեզ կը մղէ փնտնե-լու՝ անտեսանելին, պաշտելու համար զայն։ Այսպէս թէ ահա ձեռք բերուած այս ար-դիւնքին ետքը, նոր այն հարցը, որ կը ներկայանա մեր ներմութեան։

ԿՐՕՆԻ ՏԱՐԲԵՐԸ, ԿԱՄ ՄԱՐԴԿԱՆՑԻՆ

ԱՆՁՆԱԻՈՐՈՒԹԻԱՆ ԵՂԱՇՐՋՈՒԹԻՒՆԸ

Religion բառին համար երկու տոնոգա-
բանութիւն առաջարկուած է. մին կրկերոն-
եան է, որ զայն կը հանէ relegerէն (ամփոփել,
ուշադրութեամբ քննել), հակադրութեամբ
neg legerer-ին որ է negliger, այսինքն
ազգայն ընել, ամուսնին մէջ թողուլ. ըստ
այսմ կրօնքին արմատական միաստու պիտի
ոյլար ուշադրութիւնն, յարգանքը:

Այս իմաստով է որ Հոռվմայեցիները կ'ըսէին «երգումի կրօնք», «պարտականութեան կրօնք», «պաշտօնի յարգանք» եւայլն։ Ուրիշներ զգուհ ալ սահմանումէն,

կ'ընդունելին Լաիտանտիսինը, որ զայն կը
հանէ ոչ թէ releger-էն, այլե՛ reliquar-էն, որ
կը նշանակէ կապել, միացնել, և ըստ այսմ
religion պիտի նշանակէ զկապ ընդ Աստու-
ծոյ: Այս վերջինն ստուգաբանութիւնը,
թէ՛ն աւելի գոհացուցիչ՝ քրիստոնէական
տեսակետով, բայց կը յորոգանէ զգոհա-
րութիւն մը, որ է թէ ձողովմայեցիները,
սորեն լեզուէն կ'առնենք religion բառը,
վրիժ կամ միծարանքի իմաստ կը դնեն
իրենց կրօնքի ըմբռնումին մէջ, քան թէ
միասօք յարաբերութեան մը զգացումը:
Ամէն պարագայի մէջ, աւելի ազդիւ պիտի
ըլլաւ տակաւին անստոյգ նկատել religion
բառին ստուգաբանական իմացումը:

Հայերեն կրօն բառին մէջ զգացումն ի մասսէն աւելի խոր բան մը կայ, որ աւելի «կիրք» և «գարիք» արմատին կը տանի միտքը, այսինքն կը մօտենանէ այնպիսի դիտակ մը, զոր մարդ տնրածանօթէն կը կրէ իր մէջ, իբրև հոգեկան ֆայտան և թուական հրայրք մը, զինքը ըստկաննուզ։ Այս տեսնութեամբ, հնորէ լատի թէ հայերէն բառը աւելի արտայայտիչ է։

ի՛նչ ալ ըլլայ քառին պատմական Նշա-
նակութիւնը, առ յայտնի է տնչուշտ թէ՛
անիկա Աւետարանէն անցնելով նոխարացած
է բաւական, հետեւաբար և դժուար պիտի
ըլլայ կատարելապէս խեղճութիւն հինրեւոյ
ըմբռնութեան Բայց ինչպէ՛ս հասկնալ և բա-
նաստարել սահմանումը՝ զոր Քրիստոնէութիւն
նը կուտայ անոր մասին» Dogmatist-ները,
այսինքն անտեք որ կ'ընան թէ մարդքը իբր
թէ քանականութեան միջոցաւ կրնան փե-
րահատու ըլլալ ճշմարտութեան, կրն ըտե-
լով կը ասկանան թէ՛՝ Աստուծոյ ժանօթութեւն
թիւրի, և թէ՛ այս անտուածային գիտու-
թեանէն առաջ եկած պաշտամունքը՝ Աստուգ
է թէ ամէն զարգացեալ կրօնքի մէջ, թէ
տեսական կողմ մը և թէ՛ գործնական կի-
րառութիւններ կան, քացյ այս երկու ձեղ-
երունէ պարզ համակարգութմ խնդրոյն հե-
ութեան չտանիք զմեզ» Ելելք Մախր կը
փորձէ ընդխառնել այդ երկուքը, ըսելով
թէ զգացումն է հասարակաց ազբիւրը ի-
մացականութեան և կամքին, զոր անկէց
ծագած կը համարի, անկէց կը հետեւի սա
եզրակարացութիւնը թէ կրօնական զգացումը
զգացումն է մեր կայսումինն

(ፎታ-ገራት 2)

6.